

Megtalált helyek

A tér összefüggései Bodor Ádám
Verhovina madarai című regényében

Jelige: Nikita

„A megtalált hely”

Bodor Ádám *Verhovina madarai* című regénye írásművészetének novelláiban és regényeiben is megtalálható kulcsmozzanata, a hely megtalálása révén kezd felépülni. Radnóti Sándor *A megtalált hely*¹ című esszéjében arra mutat rá, hogy Bodor szövegeinek képződésében az a legfontosabb, hogy elemei megtalálják igazi helyüket, és ott lekövetkeznek. Ezek az elemek alkotják meg alakok, nevek, történetek, tér és idő dinamikájából a sajátosan bodori (szöveg)világot. Új regényében a megtalált helyet Verhovinának hívják, a köréje épített fiktív világ aspektusainak némelyike az, melyet ebben a dolgozatban tárgyalni fogok. Verhovina topográfiai létező hely, Bodor prózájára olyannyira jellemző zavarba ejtést működteti, ti. az ukrain Ivano-Frankovszk közigazgatási területen fekvő Verhovina járás, az ugyanezen területen fekvő Dolina járással szomszédos. A *verhovina* szó jelentése ’hegyvidék’,² ez az új hely is felkerül Bodor műveinek képzeletbeli topográfiájába, s referencialitása dacára a regény elkezd benépesíteni a most már nyelvben megteremtett fiktív tájat. A szövegvilág geopoétikai térképzete magába foglalja a „világértelmezést és szemantikai struktúrát”³ is, a tér és idő sajátosságai által meghatározott világlátás, önértelmezés olyan elfogadott, közös(ségi) életformát jelent, melyet a továbbiakban verhovinai *ethosznak* vagy Verhovina *ethosának*⁴ fogok nevezni.

Szintén „megtalált hely”-nek nevez Goethe egy Bril-tájképet, melyen az ember úgy jelenik meg, mint a tájba tartozó, attól nem elkülönülő rész, afféle „staffázs-elem”,⁵ ami a képzőművészetben használt jelentése szerint egy járulékos, háttér, kíséretet nyújtó képelem. Az építészetben az épület környezetbe való illeszkedését mutató rajzi elemeket (sétáló emberek, fák, bokrok, utak) nevezik staffázsnak. Goethe *Vonzások és választások* című

¹ Radnóti Sándor, *A megtalált hely*. És, 2006/7. [online: <http://www.es.hu/print.php?nid=12648> (2012.01.11.)]

² *Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára, II. kötet (L-Zs)*, szerk. Kiss Lajos, Bp., Akadémiai, 1995, 754.

³ Bányai Éva, *Térképzetek, névtérképek, határidentitások*. Kolozsvár, Komp-Press, 2011 (Ariadné Könyvek), 5.

⁴ A szóhasználat Clifford Geertz *ethosz*-értelmezését követi, mely szerint: „egy közösség *ethosza* nem más, mint tagjainak alapárnyalata, jellege, minősége, morális és esztétikai stílusa, atmoszférája; azaz alapvető viszonyulás saját maguk és az élet által visszatükrözött világ felé” – Vö. Geertz, Clifford, *Az értelmezés hatalma*. Bp., Osiris, 2004, 7.

⁵ Bacsó Béla, A lepel fellebbentése. = Uő, *„Az eleven szép”*. Bp., Kijarat, 2006, 76.

regényében a táj és annak ábrázolhatósága sajátos elképzelés szerint tételeződik, s ezt Goethe tájfestéssel, tájleírással való foglalatossága, valamint a természettudományok (természetföldrajz, kémia) iránti érdeklődése is befolyásolja, s nem mellékesen a felvilágosodás kori empirista tudományművelés nagy alakja, Alexander von Humboldt is. A kettejük között levő gondolati kapcsolat, a szellem és a racionalitás elsőbbségébe vetett bizalom szemléltetőjeként említ Bacsó Béla egy Humboldt által Goethének ajándékozott Thorwaldsen metszetet, melyen az Apollón alakjában megjelenő költészet, „a józan ítélő” fellebbenti a fátylat a természetről, ami az epheszoszi Artemisz/Diana istennő alakja.⁶ Mindez összecseng Goethe filozófiai, poétikai gondolatstruktúrájával, mely szerint a művészet a tudomány empirizmusával összekapcsolódva képessé lesz a természet megismerésére és ábrázolására. Így a *Vonzások és választások* című regényében a szereplők közti kapcsolatokat az elbeszélő a kémiai elemek affinitása felől is próbálja magyarázni. Tér és ember viszonyrendszerében a racionalizáló kisajátítás jellemző: „a külső táj és annak bevonása az uralt birtokba, innen (a védett és a saját képére alakítottból) történő *szemlélése* (...) a természet táj-képpé történő átalakítása, amiben az ember magát ismeri fel, vagy amiben őt ismerjük fel mint a táj formálóját”.⁷ Az ember az empirikus megismerés magabiztos tudatával rendezi a táj és természet struktúráját, holott talán éppen az ismeret hiányának tudatosulása miatt dönt kényszerűen a deterritorializáló, önkényes átrendezés mellett, ez azonban már a Goethe-regény és Humboldt munkásságának gondolati körén kívül esik.

A relativitáselmélet utáni elméleti fizika már a vizsgálat módjának kérdését⁸ is előrehelyezi a tér vizsgálatában, és a racionálison túlhalad a lehetséges felé: „a tér ugyanis a lehetséges helyek összessége, a geometriája meg azt mondja meg, hogyan helyezkednek el e lehetséges helyek egymáshoz képest”.⁹ A 20. századi filozófiai térelméletek legtöbbje a természettudományos tapasztalatokban és eredményekben gyökerezik, mint ahogyan a fenti

⁶ Bacsó, i.m. 60.

⁷ Uo., 58.

⁸ „A tér szerkezetéről két forrásból szerezhetünk adatokat. *Kicsiben* vizsgálhatjuk laboratóriumban, pl. részecskéket mozgatva. *Nagyban* nem kísérletezhetünk, de megfigyelhetjük a fény terjedését a távoli csillagoktól hozzánk. Ha azután a kettő összevág, akkor nyugodtak lehetünk. Ami így összeállt, az a tudomány véleménye.” – Lukács Béla, *Utazások térben, időben és téridőben*. [online: <http://mek.niif.hu/00500/00569/html/#30> (2012.04.11.)]

⁹ Uo.

megállapítás is összefüggésbe hozható Michel Foucault terek történetével kapcsolatos elméletével: „Nem űrben élünk, melyet csillámló fénypázmák színesítenek, hanem viszonyegységek közepette, amelyek egymásra visszavezethetetlen és fedésbe nem hozható szerkezeti helyeket határoznak meg”¹⁰ (Bahtyin később említésre kerülő kronotoposz fogalma is a relativitáselméletben született meg).

Bodor Ádám a *Verhovina madaraiban* úgy szakít a természet ábrázolhatóságának és teljes megismerhetőségének illúziójával, hogy a józan ítélő elsőbbségét megszüntetve a teret, a terek viszonyegységesítését emeli rendező elvvé és erővé. Nem az ember alakítja a maga képére a természetet, magát már nem intarziázhatja bele egy inspiráló, termékenyítő, konstitutív térbe/tájba, hiszen „a tér nem egy olyan közeg, amelyben elrendeződnek a dolgok, hanem médium, amely által rendeződnek a dolgok”.¹¹

A tér olyan dinamikus közeg Verhovinán, melyben az integrálódás és kiválás irányai jellemzőek a fent ethosznak nevezett nyelvi, viselkedési, emlékezési, hatalmi, szemantikai viszonyrendszerben. Ezt a viszonyrendszert vizsgálva nem érdektelen a Merleau-Ponty-i gondolat (11. idézet) további olvasata, melynek Bányai szerint geofilozófiai továbbvivője a Gilles Deleuze – Félix Guattari szerzőpáros térelmélete,¹² további irányokat, a tér dinamikáján keresztül értelmezhető irányokat nyitva meg: „a territorializálás, deterritorializálás, reterritorializálás – rögzülés, elmozdulás, újrarögzülés – interferenciája során, a folyamatos elmozdulások és megállapodások folyamataiban követhetjük a történelmi és kulturális térdimenziókat, valamint nyelvünk térbeli megnyilvánulásait is”.¹³ Bányai Éva geopoétikai, geokulturális Bodor-értelmezése joggal beszél történelmi és kulturális térdimenziókról, hiszen vizsgálódása a multikulturális közeg, az ortodoxia, a Másik idegen kultúrája és azok Bodor névtérképére, nyelvi viszonylagosságára tett hatásaira terjed ki. Jelen dolgozatban a rögzülés-elmozdulás-újrarögzülés interferenciáját sokkal inkább a

¹⁰ Foucault, Michel, „Eltérő terek”. Ford. Sutyák Tibor. = *Nyelv a végtelenhez - Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen, Latin Betűk, 1999. 147-157. [online: <http://komm.bme.hu/wp-content/uploads/group-documents/71/1316104464-05foucault-elteroterek.pdf> (2012.04.11.)]

¹¹ Bányai Éva idézi Merleau-Ponty gondolatát. Vö. Bányai, i.m. 7.

¹² Uo. 11.

¹³ Uo.

hatalmi (és területi) elrendeződések, szándékos hangsúlyeltolások, nyelvi semlegesülés, az emlékezet brutalizálása irányában szeretném vizsgálni.

Isten hozta, *brigadéros* úr!

A hatalom deterritorializál és maga is deterritorializált. Verhovina és a hatalom kérdésének viszonylatában a *terület* fogalma válik egy genealogikus mítosz és a hatalmi háttérjátszmák összefüggésében intenzívebbé. Ezer évvel ezelőtt Szent Militzenta „az egész területet, a Medwayától a Brusztynai mocsarakig, pont amennyit a Paltin lejtőiről a tekintet képes befogni, ezer évre a Czervenskyek gondjára bízta” (63.)¹⁴. A Czervenskyek a kiszabott ezer év után egy éjszaka hirtelen eltűntek Verhovináról. Helyüket nemsokára Anatol Korkodus brigadéros, a *Vízfelügyeleti brigád* vezetője vette át, amikor a vele tartó kancsal Balwinderrel megérkeztek Jablonska Poljanára. A *Vízfelügyeleti brigád* általi birtokbavétel önkéntes-önkéntes (kezdetben még bizonytalan, esetlen, sőt komikus: „A brigád azóta is egy személyből, a brigadérosból áll” (67.)), nem úgy, ahogy a Czervenskyek szimbolikusan, szakrális performatívumok kinyilvánítása révén kerültek ebbe a helyzetbe. A kinyilvánítás helyett az elfoglalás (egyik sem kevésbé autoriter gesztus) révén kerülnek pozícióba. Önkényessége mellett az elfoglalás gesztusa mégis szimbolikus, a *tárgy – hely – terület* konstellációban nyeri el szimbolikusságát és „jogosságát”: „a helyiségeket átrendezték, csak a családi ágy maradt a helyén a hálósobában, és mellette az éjjeliszekrény, amelyen fakéregbe kötött könyv hevert egy spenótzöld bársonyterítőn. Eronim Mox szakácskönyve, ez volt a könyv címe. (...) Hogy új lakója van a Czervensky-féle háznak, mindenki egyszerre tudta meg, abból, hogy a ház kéményeiből füst emelkedett a magasba. Az új lakó egy darab gyalulatlan deszkára ízzó késsel beleégette: *Vízfelügyeleti brigád*, és kiszögezte a kapura” (67.). Megkockáztatható az a vélemény is, hogy hatalmi folytonosság a tárgy-hely-terület szimbolikus hármásának deterritorializáló birtokbavételével teremődik meg, viszont az tekinthető lényegesen eltérőnek, ahogyan a hatalom elvégzi ezeken/-ben az újrarögzítés, reterritorializálás gesztusait.

¹⁴ Bodor Ádám, *Verhovina madarai. Változatok végnapokra*. Bp., Magvető, 2011. [A regényből vett szöveghelyek oldalszámát az idézet után zárójelben jelölöm.]

A hatalom maga úgy de- és reterritoralizálódik, hogy a rejtőzködés, álcázás, hangsúlyeltolás színezetével van jelen a hely ethoszában. A *Sinistra körzet*ben Dobrin City a hegyivadászok, az ezredesek fennhatósága alatt áll, a hatalom megtestesítői egyértelműen militáns figurák, akik a körzet lakóinak szabadságát önkényesen megcsorbítják. Az érsek látogatásában a hegyivadászok egyházi méltóságok és hivatalnokok (szó szerint) álruhájába bújva gyakorolják a hatalmi manipuláció műveleteit. A körzet tiltott zónája után az Izolda beteggondozó ugyanúgy tilalom alatt álló hely, mint a *Verhovina madaraiban* Kolina, a bűnös nők karanténja. Az alakot, de lényegét nem váltó hatalom a csúsztatás, hangsúlyeltolás logikájával él, és áttételes jelenléte folytán sokkal inkább kiszámíthatatlan és veszélyes. Verhovinán a hatalom ugyan egyházi, katonai, hivatali személyek képében is megjelenik, rejtőzködéséhez legfőképp mégis egy sokkal átlátszóbb formát választott: a munkát. Bodor regényeiben a hatalom folyton elmozduló és újrarögzülő alakzatával találkozunk az álcázás játszmájában, s az elmozdulás-újrarögzülés lehetősége, néha kényszerített mozzanata az állandóan ingatag, változó, folyamatos határhelyzetben álló viszonyokra utal, „a deterritorializálás rögzítettséget feloldó folyamatai viszonylagosságukkal tűnnek fel, ezer szállal kötődve a területek immobilitásához”.¹⁵

Az alakbeli átrendeződések mellett szemantikai átrendeződések is lényegesen befolyásolják a hatalom verhovinai koncepcióját. Már említett rejtőzködést, elfedést a brigád szó többértelműségét felhasználva nyelvi, szemantikai pótképződményként is megvalósítja a regény. A *brigád*¹⁶ szó az *ÉrtSz.* szerint három jelentést sűrít magába, ezek egyikének felhasználásával a munka szervezett formájának látszatát nyújtja, s a hatalom áttételeségére csak egy mindannyiszor kirívó megnevezés, egy „morfológiai baki” hívja fel a figyelmet. Anatol Korkodus tisztének megnevezésére szolgáló *brigadéros* szó ugyanis nem a

¹⁵ Bányai, i.m. 12.

¹⁶ “1. (üzemi élet, 1945 után) Meghatározott termelési feladat közös munkával való teljesítésére rendsz. az üzemen belül alakult kisebb szervezett csoport; munkacsapat. Állandó, ifjúsági, mezőgazdasági, női brigád. A munka gyors elvégzésére brigádokat szerveztek.

2. (katonaság, régies) Ugyanannak a fegyvernemnek rendsz. két ezredéből álló katonai alakulat; dandár.

3. A rendes hadsereg kötelékein kívül álló, rendsz. partizánokból, önkéntes harcosokból szervezett nagyobb egység. Nemzetközi brigád.” – Lásd: *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. szerk. Bárczi Géza, Országh László, Bp., Akadémiai, 1959.

'munkacsoport', hanem a 'katonai alakulat' jelentésű brigád szóból képződik (ha az elsőből képződne, akkor *brigádos* lenne), és egyetlen jelentése: „A brigádnak (2) rendsz. tábornoki rangban levő parancsnoka”.¹⁷ Bodor három regényének összevetéséből is látható tehát, hogy a hatalom nem tűnik el, csak áttételesen, elfedetten, csöndben van jelen. Verhovina lakói ugyanehhez a csöndhöz asszimilálódnak, ehhez idomul az életformájuk, erkölcsük, saját maguk is az erőszak embereivé válnak. Valami meghatározhatatlan cinkosság mozzanatait érezzük a Bodor által megrajzolt figurák történeteiben, melyeket ugyanakkor tehetetlen nyugalom, végnapok hangulatát keltő ernyedtség hat át. A poliszém jelentésösszefüggésben is érvényre jutó hatalmi immobilitást még számos, a bodori névtérképre jellemző zavarba ejtő többes olvasat is elősegíti, s kétségtelenül a hatalmi jelenlét furcsa, mindent átszövő dinamikáját érzékelteti. Verhovina 'hegyvidék'¹⁸ jelentése mellett a hatalommal összefüggésben más szóhasználatok is deterritorializálják a lexémát. Ezzel szükségszerűen vissza kell hívnunk a deleuze-i térelmélet értelmezéséből előbbieken háttérbe szorított történelmi és kulturális dimenziókat, melyek ugyanakkor ebben az esetben nyelvi dimenziók is, s a nyelvben megteremtett fiktív világba a referencialitás jelentéskonstellációit vonják be. A Verhovina nemcsak egy ukrainai közigazgatási terület, hanem az ukrán törvényhozás, az országgyűlés neve is: *Verkhovna rada*. (Az egyenlet itt nem áll és nem egyszerűsödik le: Verhovinának neveznek ugyanakkor négy szovjet-ukrán gyártmányú moped motorbicikli típust is, azon kívül tengerjáró anyahajót stb.) A hatalom fogalmának szemantikai körébe gyűrűzik még egy név, Damasskin Nikolsky püspöki prokurátoré. A *Verhovina madaraiban* a hivatal intézménye az Anatol Korkodus által vezetett, egyszemélyes *Vizfelügyeleti brigád* formájában ugyan megmarad a munka cégére alatt, de ereje devalválódik, csak bábhatalom a területet megszerezni, átalakítani próbáló idegenek kezében. Anatol Korkodust feltehetően az a négy társa gyilkoltatja meg, akik közül az egyik a lóarcú Damasskin Nikolsky, ki folyton a területet járja, szemlélgeti, arra készülve, hogy kiszolgáltatja az idegeneknek. Alexandru Nicolschi ezredes¹⁹ az '40-50-es

¹⁷ Lásd: *Uo*.

¹⁸ A regény budapesti, Nyitott Műhely-beli lanszírozásán Bodor Ádám a név másik jelentéséről is beszélt: „a szó ruszin és ukrán nyelven felvidéket jelent”. [online: <http://www.kalapacsosember.hu/?p=28167> (2012.04.07.)]

¹⁹ A felvett név további használt formái voltak román-orosz kettős állampolgársága miatt az Alexander Nikolsky, Alexandru Nicolski és Nikolski is.

években a Siguranța Statului és a későbbi Securitate azon vezetője, aki többek között a korábbi rendszert kiszolgáló légionáriusokat „neveltette át”, kiképezve őket, hogy saját rabtársaikat a legkülönbébb módszerekkel megfélemlítsék, vallassák és kínozzák, illetve ő volt a hatalomváltás idején a politikai ellenfelek elnémításának és meggyilkolásának egyik végrehajtója. A regényben Nikolsky egy olyan figura, akiben a név „rejtett előjele, bűvköre”²⁰ hasonlóan fenyegető marad, a köztisztaságügyi/püspöki prokurátor jelenlétében még a halál jele²¹ is felbukkan, de a jelenetet groteszk humorral elegyítve, Bodor el is térít egy egyértelműsítő olvasattól: „láttára mindenkinek hirtelen hasmenése támadt, valaki a szaros ujjával egy olyan fordított N betűt kent a budi deszkafalára” (194.). A verhovinai ethoszban értelmeződő hatalom a nevek, szemantikai háló, szereplői gesztusok, motívumok által térbe ágyazott dinamikus elmozdulásait és újrarögzüléseit nem lehet elvonatkoztatni tehát a névtérkép jelentéstöbbsedéseitől, a hatalom fogalmára tett árnyaló hatásától.

Felolvasás (egy személyre) – Deterritorializált regénynyelv

A nyelvek sokrétű helyzete Verhovinán szintén a térhez, geokulturális szempontból a nemzetiségekhez is köthető. Verhovinán a nyelv úgy deterritorializálódik, hogy teljesen eldöntetlen marad, a regényben beszélt nyelvek területileg, kulturálisan, etnikailag hova köthetők, illetve kérdéssé válik az is, - egy egyértelműen kijelölt nyelvről nem lévén szó, -hogyan tekinthető a regény imaginárius tere a benne reterritorializálódó nyelv rögzítőjeként? A *deterritorializált nyelv* - Kafka prózájának összefüggésében²² használt - fogalma Verhovina világában is megőrzi a nyelv(használat) leírásában a köztes, konszenzusos jelleget, de meta-szintű értelmezés szükséges ahhoz, hogy a nyelv(használat) elmozdulásairól és újrarögzüléseiről beszélni tudjunk.

²⁰ Bodor Ádám, *A börtön szaga – válaszok Balla Zsófia kérdéseire*. Bp. Magvető, 2001. [online: <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=1&docId=950&secId=92109&qdcId=3&libraryId=-1&filter=Bodor+%C3%81d%C3%A1m&limit=1000&pageSet=1> (2012.04.14.)]

²¹ „N betű Nikitát jelenti, Nikita pedig Verhovinán a halál neve” – Bodor, *Verhovina...*, 193.

²² A Kafka-monográfiában Deleuze-Guattariék a kisebbségi irodalom egyik jellemzőjeként mutatják be a deterritorializált karkai nyelvet, mely nem egy kisebbségi nyelv irodalma, hanem egy olyan irodalom, melyet a kisebbség a többség nyelvén ír. Kafka prózájában ez a Prágában használt „papiros német” nyelv, melyet a német-cseh-jiddis nyelvek között hezitáló prágai zsidó polgárok köztesként használni kénytelenek, s melyet Kafkának a kiszáradt szókincsben az intenzitás szintjén kellett mozgásba hoznia, vibráltatnia. Vö. Deleuze, Gilles, - Guattari, Félix, *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Ford. Karácsonyi Judit. Bp., Qadmon, 2009, 33-39.

A regényben nem magyarul beszélnek, ha szigorúan ragaszkodnánk etnikai különbségtételhez, az egyetlen magyar (anyanyelvű) szereplő a Transszilvániából Klara Burszen kisasszonyhoz érkező magyar katona lenne. Az elbeszélő-szereplő Adam némileg tud magyarul olvasni, a kisasszonynak olvas fel péntekenként, de kommunikációra senki sem használja ezt a nyelvet. Leginkább olyan tárgyi maradványként van jelen, mint az elégetésre váró könyvek, melyek közül Adam ment ki egyet, hogy felolvasson belőle, s az is éppen a *Máramaros vármegye hegy- és vízrajza, valamint növény és állatvilága* címet viseli. Az elbeszélő-szereplői szólam és más szereplői szólamok szövedékében, ahol e logika szerint nem magyarul beszélnek, éppen azt nem hallhatjuk, hogy Adam mit olvas fel, milyen lehet az a nyelv. Januszký, az egyik újonc, azzal kérkedik, hogy tud magyarul, s mikor próbára teszik, kiderül, hogy „életében valószínűleg nem sok magyar szót hallott, ráadásul jóformán a betűket sem ismeri, az olvasást pedig csak mímeli, ámultan hallgattuk, ahogy új meg új szavakat talál ki. Januszký egy nem létező nyelven olvasott, és olyan folyékonyan, hogy Klara Burszennek a csodálkozástól és a szégyentől, hogy ezt teszik vele, eleredt a könnye” (116-117.). A nyelv helyzete ebben a jelenetben egy véglet felől mutatkozik meg. Amikor Adam olvas, a (magyar) nyelv a tárgyban és a benne leírt máramarosi tájegység terében, neveiben stb. territorializálódik, de a térbeli és szemantikai rögzülés egy olyan területhez kapcsolódik, mely kívül esik Verhovinán, s így a regény megengedni látszik azt a furcsa kettősséget, hogy a Januszký ismeretlen halandzsanyelve – melyet ugyanakkor használ²³ is – illetve a térbeli, használati reália nélküli magyar nyelv szinkron helyzetbe kerüljön, egyikük sem képen rögzülni Verhovinán. A probléma vizsgálata akkor érkezik a káfkai deterritorializált nyelv meghatározásának meta-szintjére, amikor a regénybeli nyelvek és a regény nyelve különbségtétel válik kérdéssé. Kafka német prózanyelvét is megteremtő említett köztes-konszenzusos jelleg, vagy inkább szerep nyer relevanciát abban a kontextusban, ahol végtére is létezni látszik egy köztes, szereplők és elbeszélő által használt deterritorializált nyelv, mely ismeretlen, pontosabban nem megnevezett. Ebből úgy tűnhet, a *Verhovina madaraiban* ez a használati területét tekintve csak a nyelvben teremtet, fiktív

²³ Amikor a fejezet végén Januszkýt lefoglák és eltávolították, „azon a nem létező nyelven ordibált, amivel két nappal korábban Klara Burszen házában csúfolódni próbált velünk.” Bodor, *Verhovina*.... 134.

világhoz köthető nyelv használatos, melyet mi magyarként olvasunk, vagy úgy is mondhatnánk, „a műben magyarra fordítva kapjuk meg mindazt, amiről fogalmunk sincs, milyen nyelven hangzik el”.²⁴ Nem nyelvi devalválódásról van szó, hanem egy etnikai, használati jellegét tekintve ismeretlen, ezért semleges, egyneműsödő nyelvet helyez Bodor Ádám a magyar nyelv helyére, ami ennek értékelését tekintve korántsem olyan előjelű mintha azt mondanánk, hogy „a magyarság esélyeire nézve meglehetősen egyértelmű, nem túl optimista jóslat ez”.²⁵ A nyelvek verhovinai helyzete eldöntendő teleologikus, jóslatszerű képet azért nem rejthet magában, mert Bodor a magyar nyelv pozíciójával folyton – esélyeket tekintve és precíz szóval élve inkább - „hazárdírozik”, mintsem egyértelműsít: Adam tüzelőnek szánt magyar könyveket ment meg, hogy Klara Burszennek olvasson belőlük, aki egész életén keresztül egy magyar katonát vár; a katona megérkezik, de a kisasszony addigra halott, s a katona emiatt öngyilkos lesz.

Határhelyzetek végnapokra

A Bodor műveivel nehezen elkerülhető összehasonlítás fontos benyomása lehet, hogy a *Változatok végnapokra* alcímet viselő új regény hangulata melankolikusabb, leírásai poétikusabbak, szereplői a szenvtelenség és az érzelmesség dialektikájában cselekszenek. Ebben fontos szerepe van annak, hogy az idő tájba kivetülő mozgása, működése leírások, reflexiók tárgyává válik a vele együtt közvetített léttapasztalat közvetítőjeként. Sok szöveghelyen olvashatjuk, ahogy Adam az elűzött madarak visszatérését várja, vagy a nap, a felhők vonulását figyeli, összekötve ezt Eronim Mox szakácskönyvéből ismert mesékkel, melyek az ember nélküli Földről, a világ végéről szólnak: „ezek a felhők akkor is ugyanúgy fognak rohanni az égen, mintha valaki lentről csodálná őket. Hogy akkor meg minek, arról egy szó sem esik” (250.). A végnapok végességet sugárzó jelentése itt szakadást idéz elő, Verhovinán a természet és ember együttlétezésében e végesség a jelek szerint az utóbbira vonatkozik. Az idő és tér sajátos verhovinai megtapasztalása az eltűnés dinamikáját és poétikáját teremti

²⁴ Angyalosi Gergely *És-kvartett* beszélgetésen elhangzott értelmezése. Lásd *És-kvartett. Bodor Ádám Verhovina madarai című regényéről*. És, 2012/10, 21.

²⁵ Uo.

meg ezekben a leírásokban, megfigyelésekben. A végességet Adam és a nem nevesített elbeszélő szólamai egy olyan egész világértelmezést átfogó tapasztalat révén közvetítik, mely ráhagyatkozásai szerint „a Természet ott áll mindenki előtt, akinek eszköze és kitartása van rá, megvizsgálhatja. És mivel mindenütt és mindenki számára ugyanolyan, nem lehet hamisítani. Az lehet, hogy egy ideig mindenki téved”.²⁶ A leírásokban rögzülő megfigyelések a téridő (kronotoposz) nyelvben rögzült elemei köré szerveződnek, a tér és idő elválaszthatatlanságának dinamikájában képi konstellációkban²⁷ mutatják meg az eltűnés tendenciáit, s kivétel nélkül a nap, a felhők mozgásához, a madarak vonulásához kapcsolódnak. A téridő alapvetően természettudományokban (elsősorban a relativitáselméletben) már leírt tér és annak negyedik dimenziójaként felfogott idő fizikális, kozmológiai tapasztalatát egyesíti. Verhovina történetei egy ugyanolyan aszimptotikus görbévé rendeződnek, mint amilyen Verhovina idejét is *leírja*: „Eronim Mox könyvében meg van írva, az lesz a világ vége, amikor majd nem megy le a nap éjszakára sem egészen, csak bujdoskol a látóhatár alatt. Most már én is azt mondom, mintha az az idő már nem is lenne olyan messze.” (218.) A regény eltűnés-tapasztalatot kirajzoló poétikai elemei közül ez a legfontosabb szöveghely, melyből kitűnik, hogy „az idő itt besűrűsödik, összetömörül, művészileg látható alakot ölt; a tér pedig intenzívvé válik, időfolyamattá, szűzsévé, történetté nyúlik ki. Az idő tulajdonságait a tér tárja föl, a tér viszont az időn méretik meg és töltődik föl tartalommal”.²⁸ A látóhatárt elérni soha nem képes nap szűzsége, a végesség elérésének végtelenje adja meg a történetek időtapasztalatát, dinamikájának lassúságát. Az aszimptotikus sorozat sosem éri el végső értékét, még végtelen számú lépésben sem. A határon levés örök fennállása élteti. Ennek fordítottjaként a „toporgó” idő nyomasztó hangulata teljesen analóg az eltűnés térbeli tapasztalatával: a hely kezd egyre inkább zárvánnyá alakulni, összezsugorodni, Verhovinára nem jár már vonat, a síneket kezdik felszedni, a brutalizált természet

²⁶ Lukács, *i.m.*

²⁷ Bahtyin számol ugyan a kronotoposz fogalom természettudományos eredetével, a téridő irodalmi – formai és tartalmi kategóriaként való meghatározása szempontjából az einsteini relativitáselméletben szereplő speciális jelentését közömbösnek tartja. Az irodalomtudományba „majdnem” metaforaként próbálja bevezetni. A dolgozatban a téridő fogalmának természettudományos (lásd. fenti idézet is) és irodalomtudományi megközelítéseit is fontosnak tartom és használom. A *Verhovina madaraiban* a művészi kronotoposz poétikai megvalósulásait azonban a nem tekintem metaforáknak.

²⁸ Bahtyin, Mihail, *A tér és az idő a regényben.* = *Uő, A szó esztétikája.* Ford. Könczöl Csaba., Bp. Gondolat, 1976, 257-258.

is kivetni látszik magából az embert. A regény története, ilyenként, a változás előtt megélt végnapok eseményeiként is olvashatók. A történetek dinamikáját érezzük, követjük, logikáját viszont nem. A bodori prózatechnika itt sem törekszik összefüggésteremtésre, hogy a végkimenetelből bármit is megmutasson. A végnapok variációi csak megmutatják, de nem indokolják a mikroszkopikus léptékű zsugorodást és felszámolódást.

Az események dinamikájának hasonló iránya rajzolódik itt ki a tér és az idő verhovinai sajátosságai által: a történetek bonyodalma mind határhelyzetekből kreálódik. Ezeket nem megoldja, hanem függőben hagyja, s épp ez a gesztus erősíti meg a változtatás potenciálját, a változás bekövetkeztének sejtelmét. Bonyodalmat kiváltó határhelyzetnek nevezhető a mozzanat, melyet a cím értelmezésében is megragadható, Verhovinán ugyanis nincsenek madarak. „(...) Amikor valakik kezdtek tűzoltófecskeendővel lemosni a fákról a fészkeket, balsejtelmük támadt, és a nyár kellős közepén fogták magukat és elköltöztek” (24.) – tájékoztatja Adam az első fejezetben az olvasót és a Verhovinára érkező első újoncot – saját megfogalmazásában – a „nyers valóság”-ról. Nem sokkal azelőtt, Anatol Korkodus teremti meg, az elbeszélő tolmácsolásában, a Verhovina *madarai* olyan értelmezését, melyben a Monor Gledin-i javítóintézetből átkerülő újoncok lesznek Verhovina antropomorf madarai: „madaraknak hívta őket, tudván, hogy a vége mindig az, hogy egy szép napon elrepülnek” (6.). A regény fejezetei rendszerint azzal indulnak, hogy egy új név (lásd fejezetcímek), vagyis egy újonc jelenik meg, s a madarak habitusát követve, a történet végére hirtelen el is tűnik. Egyedül Adam az, aki marad, évekkal ezelőtt újoncként érkezett, Anatol Korkodus azóta fiává fogadta. A különös ethoszú Verhovinára történő belépés határhelyzet az idegenek számára, ugyanakkor „narratológiai ürügy” arra, hogy egy újabb sejtelmektől csöndes, várakozással teli történet elinduljon, melyben az elbeszélő a hely lakóinak életét, múltját, emlékezeti tartalmait festi fel Verhovina topográfiájára. A határhelyzetek motivikus kiindulópontok is lehetnek, de alapvetően a térhez és időhöz való viszonyukban tételeződnek: az örök határon levés a határ térbeliességét és annak idődimenzióit emeli ki és történetesíti.²⁹ A

²⁹ Bányai Éva a *Sinistra körzetben* a dögcédula és álnév kapcsán hasonlót fogalmaz meg: „A határlét, amely által a közöttség térbeliessége artikulálódik, új identitásforma: a határidentitás megteremtésére ad lehetőséget” (Bányai, *i.m.* 6-7.). Az ezt részletező 2. (*Andrej dögcédulája*) című

narratológiai ürügyként megfogalmazott bonyodalom alapvetően az új helyzetbe és térbe kerülés, az azzal járó lehetséges asszimilálódás/kiválás/kitaszittatás/elpusztulás perspektívájaként bontakozik ki az odaérkezők számára. Bodor új regénye kapcsán elárulta, hogy „a regény tizenhárom fejezetből áll, és valamennyi egy határhelyzetet közelít meg”,³⁰ szeretnék azonban a fenti határ-értelmezéssel különbséget tenni - a többi regény fényében is - a határ fogalmának térbeli illetve motivikus, poétikai szintű értelmeződése között.

A terében és idejében kitáguló határhely(zet) éppen az antropomorf madarak, azaz az újoncok státusa felől ragadható meg: Anatol Korkodus madárkái próbaidőre érkeznek Jablonska Poljanara, Adam viszont már a regény kezdetén tisztázza, hogy „akadt közöttük, aki alig pár nap elteltével ismeretlen helyre távozott, sokukat Anatol Korkodus a próbaidő leteltével visszaküldte az intézetbe, és eddig egy sem akadt közülük, aki már végső nyughelyét is kinézte volna magának, hogy ha majd elérkezik az ideje, itt a Paltin lejtői alatt hantolják el” (6.). A narratológiai ürügy tulajdonképpen ennek az esélyét képezi, maga a fejezet is próbaidő, úgy hogy a tér és idő adott fejezetben artikulálódó aspektusai, tartama és határai között valósul meg egy-egy szereplő számára: ki képes asszimilálódni, cinkossá válni, és ki nem. Januszkhoz hasonlóan sokan megígérik: „mától megpróbálok olyan lenni, mint ti” (118.), de csak keveseknek sikerül. Adamnak tesz ígéretet, az elbeszélő-szereplő az egyetlen, aki a verhovinai ethosz „archaikus erkölcsi viszonyaiba”³¹ egészen integrálódni tudott, a „ti” része lett. Jurij Lotman a határ természetéhez tartozónak véli a kint-bent, miénk-övék viszonyrendszer logikáját.³² Verhovinán a kint - bent („ti”) közti határállapot egy szüzsét ír le, s a benne tetten érhető határlét téridejének sajátos dimenziója a karantén. Bár sajátos, sok alakban megjelenő prózapoétikai elem, nem minden Bodor-regényben rajzolódik ki egyértelműen.

fejezetet szintén vizsgálom, de a „közöttiség térbeliessége” nem az identitásváltás tartamaként, hanem a határon-lét téridejeként válik fontossá.

³⁰ Cservénák Zoltán interjúja Bodor Ádámmal a szegedi bemutató kapcsán: *Bodor Ádám: az erdélyi irodalom erőssége a magyarnak* címmel. [online: <http://szegedcafe.hu/2011/10/26/bodor-adam-az-erdelyi-irodalom-erossege-a-magyarnak/> (2012.04.11.)]

³¹ A Nyitott Műhely-beli bemutatón ilyennek nevezi Bodor a regény világát.

³² Lotman, Jurij, A határ fogalma. = *Kultúra és intellektus: Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Szerk. és ford. Sztár Katalin. Bp. Argumentum, 2002, 97.

Andrej Bodornak öt-hat hétig kell vesztegelnie a számára kijelölt régi vízimalomban Dobrin Citybe érkezése után, míg lassan ráérez a hely viszonyaira, s míg Nikifor Tescovinával való beszélgetései során rájön, hogyan kell helyezkednie, beszélnie, elfeledtetnie magával korábbi identitását. Andrej toporgó határon levése, próbaideje a karanténban egy fejezet [2. (*Andrej dögcédulája*)] tartamában nagyítódik fel csupán, az érzékelhetetlenné vált idő („Négy, öt vagy hat hete laktam már az elhagyott vízimalomban pockok, denevérek, gyöngybaglyok között, amikor végre személyesen is fölkeresett Puiu Borcan ezredes. Eljött, hozta az új nevemet.”³³) és a zárt, jellegtelenné vált hely közegében. A *Verhovina madaraiban* az 1. (*Anatol Korkodus*) című fejezet – amellet, hogy a nagyjából összefüggő történetek tárgyi, térbeli összetartó elemeit körvonalazza - a Verhovinára érkezés tapasztalatát és procedúráját részletezi az éppen akkor megérkező Daniel Vangyeluk történetében. Integrálódása nemcsak tudati, habituális, hanem egyben testi-materiális, mindaddig távolságot kell tartania, míg meg nem szokták a szagát, ezért is szükséges a karantén: „Lakni te ma este a karanténba mész. Kereken három hétre” (15.). Az asszimilálódáshoz vezető tapasztalati megfigyelések (nyelvi támasz, térbeli, szokásrendbeli tájékozódás megszerzése) gyakorlatában mindannyian elindulnak, ilyenként „megérkezésük is csak a deterritorializáció ideiglenes tartományában érvényes”.³⁴ Jablonska Poljana vonzza az idegeneket, mégis néptelenedik. Az itt lakók gondolkodása és erkölcsi szabályai olyannyira nem köthetők már a jelenhez a „tudomisen milyen század” (82.) zárványában, hogy amikor Adam az utolsó fejezetben Gusty, a terep felmérésére odaérkező fényképész e helyhez nem adekvát, tolakodó magatartásával szembesül, úgy dönt, hogy inkább hagyja elpusztulni őt a számára ismeretlen terepen.

A bodori szövegvilágban sokféleképp tételeződő határlét kronotoposának megjelenésében a történeté dimenzionált köztes térbeliesség mellett a térbeli-társadalmi-szociális határlét is hangsúlyossá válik, pontosabban annak perifériakussága. Sinistrán, Bogdanski Dolinán és Jablonska Poljanán is létezik olyan karantén, mely a válság és a deviáció együttes heterotópiájaként működik –

³³ Bodor Ádám, *Sinistra körzet. Egy regény fejezetei*. Bp., Magvető, 1992, 24.

³⁴ Bányai, i.m. 31.

nem téve közömbössé azt, hogy Sinistra folytonosságában az utóbbi két helyszín is megőrzi a körzet jellegzetességét, ahogy ezt Angyalosi a körzet metamorfózisának nevezi, mely során „maga a körzet mindig újratermelődött”.³⁵ A Michel Foucault által szerkezeti helyként meghatározott heterotópiák „azok a reális, tényleges, a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyek, amelyek egyfajta ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket; azok a helyek, amelyek külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók”.³⁶ A körzethez, faluhoz, városhoz képest periférikusan elhelyezkedő karanténokban az amúgy is visszás és militarizált mikrotársadalom kivetettjei élnek. Foucault – az általa primitívnek nevezett - társadalmakban létezőnek vél olyan szent, privilegizált vagy tiltott helyeket, melyek azok számára vannak fenntartva, akik válsághelyzetbe kerülnek a társadalom és a saját életüket övező emberi közeg viszonylatában.³⁷ Bodor Ádám regényeinek heterogén terében a karanténok, elkülönítők, negyedek a válság és deviáció különböző heterotópiáit egyesítik, a „bűnös nők”, a tunguznáthás, nyugalmazott erdőkerülők illetve a tüdőbetegek hol utilitarista, hol erkölcsi-vallási ítélet alá esve kerülnek a tilalom helyére, s kivetettségük okát kényszerűen el kell fogadniuk. A Kolina-telep, az Izolda-negyed s a nyugalmazott erdőkerülők menedékháza úgy válnak a deviáció heterotópiáivá is, hogy a bennük élők „viselkedése az átlaghoz, illetve a megkövetelt normákhoz képest deviánsnak minősül”,³⁸ persze a minősítést a mikrotársadalmi rend álságosan utilitarista és látszaterkölsű ítélkezése fogalmazza meg. „A menedékházak (...) tartoznak ide, no és természetesen a börtönök, s minden bizonnyal itt kell megemlíteni az aggok házát is, amely valamiképpen a válság és a deviáció heterotópiáinak határán áll, hiszen az öregség, akárhonnan nézzük is, válság, ám egyidejűleg deviáció is,

³⁵ Angyalosi Gergely, *A körzet metamorfózisa*. És, 2011/50.

[online: http://www.es.hu/angyalosi_gergely;a_korzet_metamorfozisa;2011-12-14.html]
(2011.12.20.)

³⁶ Foucault *i.m.*

³⁷ Vö. Foucault *i.m.*

³⁸ Foucault, *i.m.*

mivel társadalmunkban, ahol a munka szabályozza időbeosztásunkat, a dologtalanság egyfajta deviációnak számít.”³⁹

Sinistrán az öt nyugalmazott erdőkerülőnek azért „kellett” meghalnia, hogy ne terjedjen tovább a veszélyes tunguznátha. *Az érsek látogatásában* az Izolda negyed, a tüdőbetegek elkülönítője, de sokkal inkább börtön vagy felszámolóhely is: „Izoldának itt Bogdanski Dolinán lányt, asszonyt nem hívnak, ez itt az elkülönítő neve. Így hívták az egész rétet a drótsövénnyel körülvett táborral, ahol a szélfújta, napszívta barakkokban a legrégibb idők óta betegeket és más nem kívánatos személyeket tartottak. Itt ért véget a város, a táboron túl már a Midia rét sirálylepte szeméttetelei következtek.”⁴⁰ Verhovinán, Jablonska Poljanától félórányi járásra Kolina-telep az elbeszélő szerint „oktalan barmok és bűnös asszonyok tanyája volt. Bűnös asszonyoké, akiket zabolátlan életmódjuk, a szűnni nem akaró vágy, az a sok bűnös kéjtelenség juttatott ide” (158.). A telepet részletesebben bemutató 9. (*Svantz állatorvos*) című fejezet elbeszélői, szereplői szólamai ironikusan mutatják be a deviációnak „ezt a formáját”, ugyanakkor az irónia és a tabusítatlan beszéd a kibontakozó jelenetben közömbösíteni látszik az említett vallási-erkölcsi (érték)ítéletet. A helyzet szubtilisságához tartozik, hogy az értékítélettől függetlenül nem az elbeszélő ironizál, hanem a szereplők teszik magukat ironikussá. A „földig érő szürke kötött ruhát, (...) elnyűtt, városi dámának való széles karimájú kalapot” (159.) viselő, sárban a juhokat *miskárolásra* terelő nők ironikus mégis rokonszenves pillanatképe ugyanúgy eldöntetlenségével kap helyet a karantén összképében, mint Ambrozi pópa, aki a „Kolina-telepre, a száműzött asszonyokhoz gyóntatni, lelki gyakorlatra, *szavai szerint: a kárhozott ribanc lelkek vigasztalására*” [Kiemelés tőlem; (156.)] jár ki, amikor is a gyóntatófülkében szeretkezik velük.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Bodor Ádám, *Az érsek látogatása*. Bp., Magvető, 1999, 6.

Dolgozatom a *Verhovina madaraiban* a tér teremtő, létrehozó szerepét vizsgálta, kiemelve a tér illetve téridő alakzatait és a közöttük levő dinamikus viszonyt. Bodor a természet ábrázolásának dezillúzióját a rendező elvvé váló tér mozgásaiban juttatja érvényre, teszi indokolttá elsőbbségét. *A börtön szagában* is vall a prózájában oly fontos imaginárius és nem imaginárius határvidék jelentéseiről: „a kisülések helye, vagy éppen az ozmózis, ahol megütköznek, illetve átszivárognak egymásba két kultúra, kétféle mentalitás elemei. Hogy közeledjünk a lényeghez: nem véletlen, hogy írásaim helyszíne gyakran egy képzeletbeli határ közelébe tevődik”.⁴¹ Annak a megvilágítására tettem kísérletet, hogy a *Verhovina madaraiban* a fizikai határ(vidék) nem motivikus, metaforikus szervezőelemként van jelen, hanem a regényszereplők történeteinek a kint – bent között kitáguló, történetté fejlődő térídeje, mely a köztes térbeliessége (13 határtörténet) mellett társadalmi-szociális és térbeli határlét perifériakusságaként (Kolina: a válság és deviáció heterotópiája) árnyalódik tovább. Ezzel együtt az is kiemelendő, hogy az idő térbe kivetített mozgásai a fent idézett szöveghelyeken (is) a végnapok végességet sugárzó jelentését, az eltűnés poétikáját teremtik meg. A magyar nyelv regénybeli státusza úgy rétegződik, hogy míg Verhovinán egy eldadozott, különös hangzású, idegen nyelvként ismerjük meg, a valóban használt, de nem megnevezett regénybeli nyelv tolmácsolója is egyben. A de- és reterritorializálódó nyelv illetve hatalom a határvidék határhelyezeteinek sajátos koloritja, egyben a tér mint terület nyelvi, hatalmi, szemantikai immobilitásának építő bizonyítékai.

⁴¹ Bodor, *A börtön...* [online: <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=1&docId=950&secId=92109&qdcId=3&libraryId=-1&filter=Bodor+%C3%81d%C3%A1m&limit=1000&pageSet=1> (2012.04.14.)]

Bibliográfia

Szépirodalom:

Bodor Ádám, *A börtön szaga – válaszok Balla Zsófia kérdéseire*. Bp. Magvető, 2001.
[online: <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=1&docId=950&secId=92109&qdcId=3&libraryId=-1&filter=Bodor+%C3%81d%C3%A1m&limit=1000&pageSet=1> (2012.04.14.)]

Bodor Ádám, *Az érsek látogatása*. Bp., Magvető, 1999.

Bodor Ádám, *Sinistra körzet. Egy regény fejezetei*. Bp., Magvető, 1992.

Bodor Ádám, *Verhovina madarai. Változatok végnapokra*. Bp., Magvető, 2011.

Szakirodalom:

Angyalosi Gergely, *A körzet metamorfózisa*. És, 2011/50.
[online: http://www.es.hu/angyalosi_gergely;a_korzet_metamorfozisa;2011-12-14.html (2011.12.20.)]

Bacsó Béla, A lepel fellebbentése. = Uő, „Az eleven szép”. Bp., Kijárat, 2006.

Bahtyin, Mihail, A tér és az idő a regényben. = Uő, *A szó esztétikája*. Ford. Könczöl Csaba., Bp. Gondolat, 1976, 257-302.

Bányai Éva, *Térképzetek, névtérképek, határidentitások*. Kolozsvár, Komp-Press, 2011 (Ariadné Könyvek).

Deleuze, Gilles, - Guattari, Félix, *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Ford. Karácsonyi Judit. Bp., Qadmon, 2009.

És-kvartett. Bodor Ádám Verhovina madarai című regényéről. És, 2012/10, 20-21

Foucault, Michel, „Eltérő terek”. Ford. Sutyák Tibor. = *Nyelv a végtelenhez - Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen, Latin Betűk, 1999. 147-157. [online: <http://komm.bme.hu/wp-content/uploads/group-documents/71/1316104464-05foucault-elteroterek.pdf> (2012.04.11.)]

Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára, II. kötet (L-Zs), szerk. Kiss Lajos, Bp., Akadémiai, 1995.

Geertz, Clifford, *Az értelmezés hatalma*. Bp., Osiris, 2004.

Lotman, Jurij, A határ fogalma. = *Kultúra és intellektus: Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Szerk. és ford. Szitár Katalin. Bp. Argumentum, 2002, 97-109.

Lukács Béla, *Utazások térben, időben és téridőben*. [online: <http://mek.niif.hu/00500/00569/html/#30> (2012.04.11.)]

Radnóti Sándor, *A megtalált hely*. És, 2006/7. [online: <http://www.es.hu/print.php?nid=12648> (2012.01.11.)]

Interjú, beszámoló

Beszámoló a budapesti Nyitott Műhelyben történt lanszírozásról [online: <http://www.kalapacsoseember.hu/?p=28167> (2012.04.07.)]

Cservenák Zoltán, *Bodor Ádám: az erdélyi irodalom erőssége a magyarnak* címmel. [online: <http://szegedcafe.hu/2011/10/26/bodor-adam-az-erdelyi-irodalom-erossege-a-magyarnak/> (2012.04.11.)]

.